

**РОСІЙСЬКА ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА В УКРАЇНІ
В ЛЕЩАТАХ ТОТАЛІТАРИЗМУ
До виходу у світ монографії Олександра Тригуба
«Розгром української церковної опозиції
в Російській Православній Церкві
(1922-1939 рр.)». – Миколаїв:
ТОВ «Фірма «Іліон», 2009. – 312 с.**

На сьогодні становище в українському православ'ї є доволі складним. Розкол став фактом. Здобуття незалежності Україною поставило на порядок денний створення незалежної помісної Української православної церкви, а для цього потрібно православним конфесіям – УПЦ Московського патріархату, УПЦ Київського патріархату, Українській автокефальній православної церкві об'єднатися, що надзвичайно важко в нинішніх умовах. Питання подолання розколу вимагають звернутися до історичного досвіду як XVII століття, так і 20-30-х рр. XX століття, звичайно, беручи до уваги не жорстокі силові методи, до яких вдавалися російський царизм і більшовицька влада, а вивчення глибинних причин розколу. Потрібно вдаватися не до примусу і застосування сили, а шукати зближення точок зору шляхом переговорів, розв'язання суперечливих питань шляхом консенсусу. Саме в цьому плані й може придатися рецензована монографія. Крім того, її актуальність полягає й у тому, що вона дозволяє більш повно показати суть репресивного більшовицького режиму епохи сталінізму, спрямованого, зокрема, проти православної церкви та інших конфесій.

Розкол у Російській Православній Церкві 20-х – 30-х рр. XX століття в останні два-три десятиліття привернув увагу багатьох дослідників: написані десятки монографій, сотні статей українських і зарубіжних дослідників, зокрема священнослужителів, до наукового обігу введено тисячі нових документів як світського, так і церковного характеру. Відкрився доступ, хоча й обмежений, до архівів МВС і СБУ; захищені десятки докторських і кандидатських дисертацій. Здавалося, що нового може внести дослідник у цю проблему? Однак знайомство з монографією О. Тригуба переконує, що питання розколу РПЦ, особливо на регіональному рівні, далеко не вивчені, а позовклі сторінки архівних документів тієї пори ховають ще чимало таємниць. Автор

зумів сказати своє власне слово в науці з приводу міжконфесійних відносин у радянській Україні 20-х – 30-х рр. XX ст.

Важливо зазначити, що рецензована монографія є частиною проекту Канадського інституту українських студій (КІУС) Альбертського університету «Православна церква в лещатах тоталітарного режиму (20-30-ті рр. XX ст.) (на матеріалах України)», затвердженого Комітетом КІУСУ від 17 квітня 2005 р. Отже, досліджувана О. Тригубом проблема цікавить не тільки вітчизняних істориків, а й громадськість української діаспори в Північній Америці.

У рецензованій монографії автор має на меті розкрити процеси, які відбувалися в Російській Православній Церкві радянської України, – розкол, міжконфесійну боротьбу, виникнення опозиції в її середовищі, її взаємини з більшовицькою владою, спробу церкви знайти з нею спільну мову, пристосуватися до радянської дійсності у швидко мінливому світі, репресії відносно опозиційно настроєного духовенства і віруючих.

Поставлені завдання, на наш погляд, повністю виконані. У першому розділі поданий глибокий історіографічний аналіз здобутків вітчизняних, російських істориків, дослідників з далекого зарубіжжя. Значну увагу автор приділив і працям церковних істориків. Ним була проаналізована практично вся література з даної теми, яка знаходиться не тільки у вітчизняних і російських книгосховищах, а й у бібліотеках Конгресу США, Королівської бібліотеки Великої Британії, кількох провідних університетів США. Не пропустив дослідник жодної дисертації з даної проблеми, які захищалися в СРСР, Україні чи Російській Федерації.

Вражає й джерельна база представленої роботи. Крім опублікованих джерел, Олександр Петрович опрацював неопубліковані архівні документи 150 фондів 19 архівосховищ України. Всі джерела

автор поділив на два масиви: документи світського і церковного походження, виокремивши з них такі групи документів: законодавчі акти; діловодна документація партійних і радянських органів, церковних інституцій; статистика; судово-слідчі матеріали щодо духовенства і віруючих; періодична преса; джерела особового походження; агіографія ХХ століття. Незважаючи на те, що фонди церковних організацій досліджуваного часу представлені дуже скупо (автор знайшов в архівах лише 4 таких фонди), джерельна база виявилась цілком достатньою для успішного виконання поставлених завдань. Теоретико-методологічні засади і методи дослідження розкривають загальну концепцію авторського трактування теми, основні методологічні принципи і методи дослідження.

У другому – четвертому розділах автор детально дослідив ліквідацію єпископської, зокрема української, опозиції обновленству в 1922-1923 рр., виникнення антисергіївської опозиції, організацію і діяльність «істинно-православної церкви», роль ВУЦВКу, ЦК КП(б)У, антирелігійної комісії, ДПУ і НКВС в організації розколу Російської Православної Церкви в радянській Україні. На жаль, автор не показав ставлення Української Автокефальної Православної Церкви до розколу в РПЦ, що певною мірою применшує масштаби розколу в православ'ї й міжконфесійних відносин в УСРР.

Найбільший за обсягом у монографії є другий розділ «Ліквідація єпископської опозиції обновленству в 1922-1923 рр.». Автор цілком доречно зробив наголос на регіональному аспекті проблеми, детально розкриваючи релігійну ситуацію в кожній з дев'яти єпархій тодішньої радянської України і Кримської АСРР Російської Федерації, остання була в релігійному плані більш тісно пов'язана з українськими єпархіями, зокрема Катеринославською, ніж з Москвою. Дослідник слушно зауважує, що ліквідація єпископської опозиції обновленству не привела до «створення продержавної і підконтрольної РПЦ, а навпаки, піднімала авторитет духовенства в очах віруючих, для яких засуджені виступали «як духовні мученики за віру» (с. 126).

Третій розділ автор присвятив формуванню антисергіївської опозиції в Україні. Відмічаючи, що опозиційний рух в УСРР був значно слабшим, ніж в РСФРР, він вказує, що «Декларацію» митрополита Сергія 1927 р. український єпископат підтримав майже одноставно, але тут же зазначає, що 7 єпископів виступили проти неї (с. 137). Однак у монографії, на нашу думку, нечітко сформульовані причини виникнення цієї опозиції. Водночас мусимо відзначити й суперечливі оцінки антисергіївської опозиції в Україні: на с. 135 автор говорить, що абсолютна більшість єпископату і рядового духовенства підтримала новий курс митрополита Сергія, а на с. 175 робить висновок, що протягом 1927-1931 рр. в Україні оформилась досить сильна антисергіївська опозиція, яка не визнала прорадянський курс Патріархії і в

результаті потрапила в горнила репресивної машини СРСР.

Основну увагу в цьому розділі О. Тригуб приділив «істинно-православній церкві», яку він вважає міфічним утворенням (с. 143), бо під цією назвою розумілося декілька опозиційно налаштованих церковних груп. Саме щодо них ОДПУ провела найбільш масштабну репресивну акцію в межах всього Радянського Союзу. Автор ретельно дослідив хід і наслідки цієї акції, базуючись, головним чином, на вперше введених до наукового обігу архівних матеріалах. Це дозволило йому зробити цілком слушний висновок, що «репресії 1920-1930-х рр. виступили каталізатором злиття ППЦ з напівсектантськими громадами «істинно-православних християн» (с. 192).

Четвертий розділ – «Роль радянських владних структур у розколі РПЦ» – виглядає біднішим на факти, ніж попередні розділи. У ньому дослідник торкається церковної політики антирелігійної комісії, ДПУ і НКВС, базуючись на нових джерелах, мабуть, враховуючи, що стосунки органів радянської влади і церкви досить широко висвітлювалися його попередниками. У монографії вдало підібрані документи, які характеризують релігійну ситуацію 20-39-х рр. ХХ ст.

Варто зазначити, у чому полягає й наукова новизна дослідницької роботи О. Тригуба. Вперше створена комплексна праця про міжконфесійні взаємини в радянській Україні 20-30-х рр. ХХ ст. в період інституційного розколу РПЦ. У концептуальному плані виклад ведеться з точки зору взаємин канонічна церква – конфесії, які утворилися внаслідок розколу, – регіони – миряни (віруючі) – державна влада.

Досліджено долю багатьох церковних ієрархів і рядових священників, яка не була висвітлена в науковій історичній літературі. Сформульовано тезу, що приєднання до обновлення частини ієрархів канонічної православної церкви не є результатом їхніх ідейних переконань, а виявленням самозбереження в роки формування тоталітарної системи в СРСР, зокрема в радянській Україні, у 20-х – 30-х рр. ХХ ст.

Автор довів, що обновленство та інші розкольницькі конфесії в радянській Україні, як і у всьому СРСР, не мали жодної перспективи для свого подальшого розвитку у зв'язку з надзвичайно стійкими традиціями канонічного православ'я серед віруючих, а підтримка обновленства з боку радянської влади з самого початку була спланована як тимчасовий захід для боротьби з тихонівщиною, а в ідеологічному плані вона не вписувалася в концепцію створення в майбутньому на території СРСР атеїстичного суспільства.

На основі широкого джерельного матеріалу показано в масштабах всієї України ставлення більшості селянства до обновленства, яке характеризувалося його категоричним несприйняттям. Особливо противилось воно введенню нового стилю літочислення. Опорою тихонівців були заможні селяни й середняки, серед

нечисленних груп обновленства переважали бідняки й середняки.

Позитивним моментом обновленської церкви в Україні, вважає автор, є спроба її демократизації і реформування (перехід до григоріанського стилю, формування білого єпископату, українізація богослужіння), проте досягти цього не вдалося через опір канонічного духовенства, релігійного світогляду більшості населення, вікові усталені традиції православ'я. Хоча обновленська церква в Україні знаходилась під невиспущим наглядом більшовицької партії, органів радянської влади, зокрема ДПУ-НКВС, цей факт не можна однозначно зводити до негативу, адже була офіційна підтримка українізації обновленської церкви.

Причинами кризи обновленського руху і його повного занепаду у 30-х рр. ХХ ст. автор дисертації вважає його ідейне переродження, коли кар'єристи і честолюбці, переконавшись у марності сподівань щодо стабілізації обновленської церкви; розчарування рядових священників у мріях про поліпшення свого матеріального становища. До того ж перехід більшовицької партії та органів радянської влади від підтримки обновленства до нещадної боротьби з усіма релігійними конфесіями спонукав обновленців до блоку з канонічною РПЦ, до об'єднання всіх віросповідань для боротьби з безбожництвом. А радянський уряд, на певному історичному етапі скориставшись потенціалом обновленського руху для реалізації програми для знищення релігії й церкви в СРСР і не одержавши очікуваного результату, відчув себе спроможним домогтися

перемоги атеїзму без допомоги церковних розкольницьких угруповань. Обновленці стали непотрібними, «шкідливими» й були репресовані в основній своїй масі.

Доведено безпідставність репресій проти обновленського духовенства на прикладах аналізу кримінальних справ митрополитів Пимона (П.Г. Пегова), Олександра (О.І. Чекановського), архієпископів: Черкаського – Павла (Ципріановича), Донецького – Іоакима (Пухальського), Запорізького – Михайла (Митрофанова), Маріупольського – Рафаїла (Прозоровського), Бердичівського – Мелетія, Одеського – Кирила (Квашенка) та ін.

Детально досліджено формування в другій половині 20-х рр. антисергіївської церковної опозиції, яка заважала не тільки митрополиту Сергію будувати нову РПЦ у цілковитій узгодженості з радянською владою, а й перешкоджала радянській владі створювати підпорядковану їй Російську православну церкву.

У цілому, можна зробити висновок, що рецензована праця О.П. Тригуба є серйозним внеском у розвиток історії української православної церкви. Вона виконана на високому науково-теоретичному рівні, основні її положення є новими й науково обґрунтованими, які в сукупності розв'язують важливу наукову проблему, що має суттєве значення для історичної науки і може знайти застосування в науковій та викладацькій діяльності вищих навчальних закладів і наукових установ, для підготовки нових узагальнюючих праць з історії України, історії релігії, краєзнавства, релігієзнавства.